

РАЗГОВОРНИТЕ ДУМИ В БЪЛГАРСКИТЕ ТЪЛКОВНИ РЕЧНИЦИ

Лексикографията като научно-приложна езиковедска дисциплина описва лексикалната система. Тя не би могла да изпълни своите задачи без познаване на теоретичните изследвания в областта на лексикологията. Решението обаче на редица проблеми на лексикологията почива на обобщения въз основа на лексикографската разработка на лексикалните единици. Така тези две езиковедски дисциплини с един и същ обект на изследване са в тясна взаимозависимост.

В този доклад си поставям за цел да проверя как бележките квалификатори към думите в тълковния речник отразяват теоретичните постановки на своите автори по въпроса за взаимоотношението между двете форми на езика – устна и писмена – на лексикално равнище. Тълковният речник представя възможно най-пълно думите от общонародния (националния) език, изпълнявайки както лингвистични, така и културни и социологични задачи, "тъй като чрез своята документация по-пълно от другите езикови произведения представя живота на националното общество и неговата специфика в онзи вид, в който тя се проявява в специалните, художествените и публицистичните текстове, в речта, в народната култура" (Филипец, 1988, 292).

Тази особеност беше причина да избира тълковните речници за източник на наблюдение и анализ, като следвам хронологията на изработването им. Тъй като речникът на Н. Геров (1895 – 1904) представя думите, събрани "из устата на народа", а Словарь болгарскаго языка на А. Дювернуа (1885 – 1889) е основан само на печатни извори, за начало на проучването си приемам тълковния речник на Ст. Младенов (с донегдешно участие на проф. А. Т. Балан), готов през 1926 година. Този речник "произлезе от едно предложение, направено пред историко-филоложкия клон на Българската академия на науките в 1914 г." (Ст. Младенов, БТР, 1951, 3). Предложението всъщност е

цялостна програма за изработването на три вида речници на новобългарския език – правописен, на книжовния език и "на българския език изобщо (изцяло)", изготвена от А. Т. Балан и Б. Цонев. В него се обосновава схващането, че всеки културен език има две форми – устна и писмена, че е възможно "да се отличат езиците на общества престоноародно и книжевно, колкото и да притежава книжевното общество езиково благо от престоноародното, или пък това подирното да е усвоило такова благо от първото" (Предложение, 1916, 5). Тези две взаимнодопълващи се начала са основни при изработването на речника на Ст. Младенов. "Много думи, тъй обикновени за обикновения българин и тъй пригодни за означение на определено понятие, не се срещат у никой книжевенник. А книжевният език може с тях да стане по-точен, по-изразителен" (Ст. Младенов, БТР, 1951, 11). "Заглавките стоят винаги в правилни книжевни форми. Усвоеното под инакъв изговор се оправя, като се сочи от него към книжевното" (Ст. Младенов, БТР, 1951, 17). Както личи от предговора на този речник, той съвместява лексика от устната (просто)народна реч и от книжовни източници, като има нормативен характер. От поясненията в предговора и от бележките към думите става ясно, че *обл*(астна), *гов*(орска) и *диал*(ектна) са синонимно употребени, като се допълват понякога и с бележка *прост*(онародна), която практически се поставя при думи със снижена, груба експресия, а не със събирателното значение от предговора, равно на общо за устната реч на необразованото население. Интересен опит за диференциране на стилове в устната форма на езика, докато *книж*(овната) лексика от писмени източници е еднородна, неутрална. Бележка *разг.* липсва.

Следващият тълковен речник е еднотомен. Не е нормативен и съдържа не само думи, които се употребяват в книжовния език, "но и значителен брой думи – народни, диалектизми, архаизми, неологизми и пр., които се срещат в произведения на наши писатели и в разговорната реч" (Л. Андрейчин и др., БТР, 1955, 3). Какво е съдържанието на въведеното за пръв път понятие "разговорна реч", обаче не става ясно, тъй като никъде не е пояснено. Изглежда най-общо това е устната форма на езика, без да се уточняват социалните характеристики на носителите ѝ. С бележка *книж.* се означават думи, "които се употребяват главно в научната книжнина и в речта на образованите хора" (Л. Андрейчин и др., БТР, 1955, 5). Оттук вече може

да се направи извод, че разговорната реч според авторите на този речник, е устната форма на езика на необразованите хора, т. е. по всяка вероятност широко разбиране за всички лексикални изразни средства на устна некодифицирана употреба. Следва обаче и друга формулировка: "Основният подбор на думите в речника е направен от говоримия и писмения литературен език. Освен тях са взети множество думи от разговорната реч на градското общество или от народната реч и диалекти" (Л. Андрейчин и др., БТР, 1955, 5) – стесняване на обема на понятието само до градската среда. Обясненията за бележките към думите са дадени в предговора като стилистични бележки, но при внимателен прочит става ясно, че се смесват сфера на употреба със стилове на книжовния език. Пъстротата и нееднаквият принцип на квалифициране на думите с бележка разг. и нар. например показват колко интуитивно и без ясна теоретична позиция се е подхождало към характеризирането на лексиката. Анализът на квалификаторите *разг.* и *нар.* показва все още слабата разработеност на стилистиката по това време (К. Ничева, 1959), както и на стратификацията на езика. Изоставена е вече бележката *прост*(онародно), а обявената бележка *жарг*(онно) за думи, "характерни за речта на декласираните елементи на обществото", не е поставена при нито една дума.

Речникът на съвременния български книжовен език (РСБКЕ) в три тома (1955 – 1959) е нормативен и включва само онези думи, "които са се затвърдили или на са път да се затвърдят в книжовния език", а бележката *разг.* се поставя при думи, които принадлежат към разговорния стил на книжовния език (РСБКЕ, 1955, XI11). Както по отношение на обявената позиция, така и в конкретното ѝ прилагане, този речник защитава тясното схващане за разговорното – като стилистична категория. Думите с бележка *нар*(одно) за означаване на "понятия от народния бит, за които в книжовния език няма думи", са всъщност почти еднакви по брой с разговорните. Прегледът на тези думи дава основание да се смята, че авторите на речника влагат в това понятие разбиране за наддиалектност и обобщеност, още повече че бележката *диал*(ектно) поставят при думи, свойствени на един или няколко говора" (РСБКЕ, 1955, XI11), т. е. отношение на част към цяло. Безспорна е при този речник по-строената система на квалификация на думите откъм сфера на употреба и

стил, макар че има отделни случаи на пропуски. Разбира се, тук трябва да се отчита значението на типа речник – книжовен и нормативен, при който междинните състояния се редуцират, периферните явления – също. Положителен факт са редовните бележки за доуточняване на експресивната характеристика на думите.

Многотомният тълковен речник на българския език, който е отпечатан до том 7 вкл., буква **К**, и продължава да се работи, е историко-описателен и нормативен. Обхваща период от 150 години. Отразява лексикалната система на целокупния български език и по този начин засвидетелства неговото единство (РБЕ, 1977, 6). Макар и голям по обем, и този речник е тълковен, т. е. принципът на тълкуване и подбор на думите не се отличава от другите три. Бележка *разг.* се поставя при думите от разговорния стил на книжовния език. Интересно е да се отбележи, че въпреки многократното количествено нарастване на словника (думите, започващи с една и съща буква, в повечето случаи правят един том, а при някои букви и два тома), съотношението между **книжна, разговорна и простонародна** (в този речник тази бележка отново е възприета за разлика от предишните два) лексика остава приблизително същото като при предишните речници*. Нов момент, произтичащ от обема и принципа на подбор на словника, са представяните изменения в характеристиките на отделните лексеми в резултат на измененията в системата и движението на думите нагоре и надолу по стратификационната скала. Така думи, които са били разговорни, тук вече имат и бележка *Остар.*, сега *простонар.* – **ДЮЛГЕРИН** – или диалектни думи вече са разговорни. По-пълно са представени производните думи, семантичната структура на многозначните думи, емоционално-експресивната характеристика, произходът на думите и др. Поради по-големия обем на речника, както и поради появилите се теоретически разработки в областта на лексикологията, историята на книжовния език или диалектологията, някои характеристики стават по-детайлни, поточни. Включени са и жаргонни думи, някои професионални диалекти (говори) са представени. Има, разбира се, и сложни случаи, състояния

---

* До същия извод за съотношението между разговорна, просторечна и диалектна лексика в многотомния Словарь современного русского литературного языка, 17 тома, и Словарь русского языка на С. И. Ожегов достига и Ю. А. Бельчиков, Лексическая стилистика, М., 1977, 5.

на преходност, които трудно могат да се детайлизират без обстойно теоретично проучване. Налага се обаче често лексикографията да решава по неволя първа, често интуитивно, нерешените въпроси.

Наблюденията върху лексиката с бележка *разг.*, *простонар.*, *нар.* и *диал.* в четирите съвременни български тълковни речника дават основание за следните предварителни и най-общи изводи:

1. Тази лексика се определя главно по два начина – или като част от книжовния език, т. е. като принадлежаща на т. нар. разговорен стил, или като принадлежаща към една по-широка сфера, доста неопределена засега, наречена разговорна реч. Двойното отношение към нея се определя както от сложността ѝ, така и от нейната непрочуеност.

2. Неяснотата и неопределеността на това понятие затрудняват много лексикографите и те, често пъти интуитивно, трябва да решават проблема за квалификацията на дадена дума откъм сфера на употреба без теоретични постановки и изследвания. Често доста добре справяйки се с положенията на междинност, преходност, динамичност.

3. Характерът на лексикографските бележки се определя от вижданията на лексикографа по определен теоретичен въпрос, т. е. те са отражение на състоянието на езиковедската наука в момента на изработването на речника. Лексикографията въвежда квалификатор разговорно през 50-те години под влияние на някои лексиколожки и други езиковедски теоретични разработки. Поради естеството си тя трябва да отрази всички факти (и спорни, и безспорни) в езика, без да има право да подбира "чисти" случаи. По отношение и на разгледаните в настоящия доклад проблеми се потвърждава известната истина, че двете области – научно-приложната лексикография и теоретичната лексикология не могат една без друга в разрешаването на общите им проблеми.

4. Изследването и цялостното представяне на лексиката като система е сложен проблем, който е още в началото на разработването му. Предстои много въпроси да получат отговор – както по отношение на разговорната лексика в частност, така и по отношение на неизясненото съдържание на понятието "разговорна реч (език)" в общ план.

5. Тълковните речници са сериозни извори за проучване на лексиката. За да разчитаме обаче на по-пълно представяне и на двете форми на общонародния език – устна и писмена – респ. на по-близки до достоверността изводи, необходимо е в проучванията си да включваме и устните употреби като необходимо допълване на речниковата информация.

БЕЛЕЖКИ

Филипец, 1988: Й. Филипец. Типология на речниците и въпросът за съвременните типове речници. – Бълг. език, кн. 4.

Предложение, 1916: Предложение и план за Речник на българския език, който да изработи и издаде Българската Академия на науките. А. Т.-Балан и Б. Цонев, С.

Ст. Младенов, БТР, 1951: Ст. Младенов. Български тълковен речник I, С. Л. Андрейчин и др., БТР, 1955: Л. Андрейчин и др. Български тълковен речник. С.

Ничева, 1959: К. Ничева. Стилистично разслоение на лексиката в съвременния български книжовен език. – Известия на института за български език, кн. VI.

РСБКЕ, 1955 – 1959: Речник на съвременния български книжовен език. Т. I–III.

РБЕ, 1977: Речник на българския език. Т. I – VII.